

Rezumat al tezei de doctorat

„Tema cu variațiuni în creația pentru pian a compozitorilor Robert Schumann și Johannes Brahms – Analize structurale și interpretative”

Drd.: Răzvan Costin Filipoiu

Conducător științific: Prof. Univ. Dr. Liliana Rădulescu

Introducere

Două aspecte m-au influențat în alegerea temei pentru teza de doctorat: 1) Tema cu variațiuni mi se pare că are o mare însemnătate atât ca gen cât și ca formă muzicală, întrucât ea are niște caracteristici foarte individuale în comparație cu alte forme respectiv genuri importante ale istoriei muzicii (cum ar fi spre exemplu Sonata, Rondo-ul, Lied-ul, Fuga); 2) repertoriul meu pianistic conține mai multe lucrări de gen din creația marilor compozitori romantici germani Robert Schumann și Johannes Brahms, și doresc să aprofundez aceste opusuri. Analiza se va concentra în mod special asupra Studiilor simfonice de Robert Schumann și Variațiunilor pe o temă de N. Paganini de Johannes Brahms.

Pentru această teză folosesc diferite metode de analiză, rezultate între altele din unele teorii ale profesorului Dinu Ciocan, cum ar fi de exemplu teoria arborilor sintactici.

Pe parcurs mă ocup și de descrierea unor probleme de tehnică instrumentală întâlnite în piesele analizate, propunând soluții pentru rezolvarea lor.

1. Repere stilistice în evoluția formei muzicale de temă cu variațiuni

Încep prezentarea acestei evoluții cu perioada anterioară clasicismului vienez (și aici este de menționat ca cel mai important reprezentant Johann Sebastian Bach, între altele cu a sa capodoperă „Variațiunile Goldberg”), trecând apoi prin clasicismul vienez (Joseph Haydn, Wolfgang Amadeus Mozart și Ludwig van Beethoven, din creația cărui sunt de menționat în primul rând „Variațiunile Diabelli”) până la romantism (Franz Schubert, Carl Maria von Weber, Felix Mendelssohn Bartholdy, Frédéric Chopin, Franz Liszt), pentru a zăbovi aici mai mult asupra compozitorilor Robert Schumann și Johannes Brahms. Celor doi compozitori le-am dedicat fiecăruia câte un subcapitol.

Un ultim subcapitol este dedicat descrierii unor metode de analiză muzicală. Prima dintre ele este teoria arborilor sintactici a profesorului Dinu Ciocan. Ea explică construcția formală a unei piese ca succesiune a unor mari secțiuni, care se împart la rândul lor în secțiuni mai mici și așa mai departe până se ajunge la cele mai mici unități cu sens, motivele. Această succesiune de secțiuni de diferite mărimi se poate reprezenta ca un arbore cu multe ramuri. A doua este teoria maximelor și minimelor, care este strâns legată de teoria arborilor sintactici. Maximele și minimele sunt puncte de maximă respectiv minimă tensiune semantică, care sunt ordonate ierarhic și răspândite pe ramurile arborilor sintactici. Fiecare secțiune mai mare sau mai mică a unui arbore are maximul și minimul ei, care trebuie evaluate din punct de vedere al tensiunii lor semantice prin comparație cu celelalte maxime respectiv minime. Cel mai mare maxim este considerat punctul de tensiune maximă pentru întreaga piesă, același lucru fiind valabil pentru cel mai mic minim. A treia este teoria analizei semantice cu ajutorul valorilor de adevăr din logica pentavalentă.

2. Studiile simfonice op. 13 de Robert Schumann

Primul subcapitol (2.1) conține o introducere în care descriu piesa la modul general și arăt locul ocupat de Studiile simfonice în creația pianistică și între lucrările de gen (temă cu variațiuni) ale lui R. Schumann.

Al doilea subcapitol (2.2) constă într-o analiză detaliată și sistematică a vocabularului, adică a motivelor muzicale folosite de R. Schumann în lucrare. Se întâlnesc preponderent motive cu unul sau cu doi timpi tari. Există doar puține excepții (motive cu mai mult de doi timpi tari sau cu mai puțin de un timp tare). La fiecare variațiune grupez motivele la sfârșitul respectivei analize în diferite clase. O clasă este o mulțime de motive care se înrudesc într-un anumit fel (de obicei din punct de vedere melodic, ritmic și armonic).

Următorul subcapitol (2.3) este dedicat sintaxei. La început preiau câteva exemple muzicale pe care prof. Antiona Rădulescu le prezintă în lucrarea „Introducere în semiotica muzicală” (Editura Muzicală, București, 2013), pentru a explica teoria riemanniană a frazelor de 4 măsuri. Cu ajutorul acestei teorii analizez apoi toate frazele Studiilor simfonice de Robert Schumann. Există în total relativ puține fraze care nu sunt de 4 măsuri. În studiul 7: o frază de 6 și una de 8 măsuri, în studiul 8: două fraze de câte 5 măsuri, în studiul 9: o frază de 3 măsuri, în studiul 11: o frază de 5 și una de 8 măsuri și în Finale: trei fraze de câte 5 măsuri, patru fraze de câte 6 măsuri și o frază de 8 măsuri.

În subcapitolul 2.4 prezint posibili arbori sintactici pentru Studiile simfonice. Datorită diferenței foarte mari de tempo și de măsură între variațiuni, nu măsoar secțiunile în număr de măsuri ci în minute și secunde, pentru stabilirea tempourilor folosind indicațiile de metronom ale compozitorului. O interpretare a maximelor și minimelor în Studiile simfonice op 13 urmează în subcapitolul 2.5.

În următorul subcapitol (2.6) descriu dificultăți de tehnică instrumentală întâlnite în lucrare și dezvolt unele sugestii de metode pentru rezolvarea acestora. Menționez că tehnica instrumentală nu trebuie privită niciodată despărțită de muzicalitate, ci problemele tehnice trebuie rezolvate tocmai pentru ca muzicalitatea să poată ieși mai

bine în evidență. Pe de altă parte, inteligența muzicală poate conduce la rezolvarea problemelor de tehnică instrumentală cu mai multă ușurință.

În subcapitolul 2.7 ilustrez caracterul semantic al temei și al fiecărei variațiuni așa cum îl simt și cum cred că se lasă a fi înțeles din textul muzical. Interpretările mele subiective le sprijin în principal cu argumente reieșite din analiza structurală, printre altele a elementelor melodie, ritm, armonie, metru, formă și dinamică.

În penultimul subcapitol (2.8) compar mai multe interpretări ale Studiilor simfonice realizate de pianiștii Wilhelm Kempff și Svatoslav Richter. (CD-uri în Naxos Music Library: - Schumann, R.: *Etudes symphoniques (Richter) Musical Concepts*, Catalogue No.: ALC 1136; - Kempff, Wilhelm: *1950s Solo Recordings (Complete) Decca*, Catalogue No.: 00028947439325; - Piano Recital: Kempff, Wilhelm *Deutsche Grammophon*, Catalogue No.: 00028947903154)

Urmează un ultim subcapitol (2.9) dedicat concluziilor.

3. Variațiunile pe o temă de Paganini de Johannes Brahms (Caiet 1)

După o introducere (3.1), în care descriu conținutul celui de-al treilea capitol, urmează un subcapitol (3.2) cu observații generale și încadrarea piesei în creația pentru pian a compozitorului Johannes Brahms.

Urmează (3.3) o analiză a formei caietului 1 al Variațiunilor pe o temă de Paganini. Aceasta se împarte în două subcapitole. În subcapitolul 3.3.1 descriu diferiți arbori sintactici care pot constitui posibile „structuri de rezistență” ale piesei. O interpretare a maximelor și minimelor caietului 1 al Variațiunilor pe o temă de Paganini urmează în subcapitolul 3.3.2.

Următorul pas important al analizei îl constituie subcapitolul 3.4, în care încerc să analizez caracterele psihologice ale variațiunilor cu ajutorul unei liste cu 25 de adjective. Fiecare variațiune este „cântărită” cu ajutorul acestor adjective și a valorilor de adevăr din logica pentavalentă. Spre deosebire de logica bivalentă, care operează cu noțiunile „adevărat” și „fals”, logica pentavalentă se folosește de următoarele noțiuni:

„sigur”, „foarte posibil”, „posibil”, „puțin posibil” și „imposibil”, noțiuni care se exprimă matematic (procentual) astfel: 1 (pentru „sigur”), 0,75 (pentru „foarte posibil”), 0,50 (pentru „posibil”), 0,25 (pentru „puțin posibil”) și 0 (pentru „imposibil”). Încă o mențiune legată de alegerea adjectivelor: pentru a conferi analizei o valoare filozofică mai profundă, adjectivele trebuie să aparțină acestor domenii: psihologie, morală, filozofie și religie (după o teorie a prof. Dinu Ciocan).

În subcapitolul 3.4.3 evaluez evoluția caracterului psihologic cu ajutorul termenilor „introvertit” și „extravertit”, în relație cu cel de-al treilea arbore sintactic (prezentat în subcapitolul 3.3.1).

Ultima mare secțiune a capitolului 3 (subcapitolul 3.5) este dedicată dificultăților de tehnică instrumentală întâlnite în piesă.

La început (3.5.1) propun metode care pot conduce la rezolvarea unor dificultăți de tehnică pianistică. Urmează un tabel cu tempii (măsurăți în cifre de metronom) în care variațiunile sunt interpretate de pianiștii Arturo Benedetti Michelangeli, Wilhelm Backhaus și Cécile Ousset. (CD *Accord* – Johannes Brahms- Variations sur un thème de Paganini - Au piano: Cécile Ousset (1990); CD *Süddeutsche Zeitung | Klassik* - Arturo Benedetti Michelangeli spielt Brahms, Chopin, Debussy, Ravel (Paganini-Variationen Op. 35, înregistrare din anul 1948); Backhaus Plays Brahms *Celebrated Piano Solo Recordings 1929-1936, Music & Arts* CD-1132(2), înregistrat în data de 19 noiembrie 1929)

Capitolul 3 se încheie cu prezentarea unor paralele între Variațiunile op. 35, cele „51 de Exerciții” de Johannes Brahms și alte piese compuse de Johann Sebastian Bach, Franz Liszt și Robert Schumann.

4. Variațiunile pe o temă de Paganini de Johannes Brahms (Caiet 2)

După o scurtă introducere care prezintă conținutul subcapitolelor, urmează o comparație (4.1) între cele două caiete ale Variațiunilor pe o temă de Paganini. Concluzia la care ajung în urma acestei comparații este că Johannes Brahms s-a

preocupat mai intens pentru ilustrarea unor caractere diferite în variațiunile celui de-al doilea caiet.

În următorul subcapitol (4.2) încerc să compar al doilea caiet al Variațiunilor pe o temă de Paganini cu Studiile simfonice de Robert Schumann. Aici arăt ce este specific fiecăruia dintre cei doi compozitori și de ce o anumită variațiune putea fi compusă numai de Robert Schumann iar alta numai de Johannes Brahms.

Următorul subcapitol (4.3) prezintă o analiză sistematică a vocabularului (asemănător cu cea a Studiilor simfonice din subcapitolul 2.2), motivele fiind și în cazul Variațiunilor op. 35 cu un timp sau cu doi timpi tari. La fiecare variațiune propun câte o variantă de grupare a motivelor în clase.

În subcapitolul 4.4 analizez sintaxa (asemănător felului în care am procedat la Studiile simfonice în subcapitolul 2.3). Există doar în ultimile variațiuni câteva fraze care au structuri excepționale de 5 sau de 6 măsuri.

Urmează un subcapitol (4.5) în care propun un arbore sintactic plauzibil pentru al doilea caiet al Variațiunilor pe o temă de Paganini.

În subcapitolul 4.6 prezint unele dificultăți de tehnică instrumentală și de tușeu ale caietului din perspectiva pianistului interpret, propunând și unele modalități de pedalizare.

Urmează un subcapitol (4.7) de considerații despre caracterul semantic al variațiunilor. Aici prezint câteva păreri mai personale care se exprimă de exemplu în imagini.

În subcapitolul 4.8 compar două interpretări ale caietului 2 din Variațiunile pe o temă de Paganini (una a pianistului Julius Katchen și alta a pianistului Claudio Arrau). (CD *Philips*, Brahms – Claudio Arrau – Variations on a Theme by Paganini in A minor (Recorded: The Netherlands, 3/1974); CDs in der Naxos Music Library: -Brahms, J.: Paganini Variations (Katchen) *Decca*, Catalogue No.: 00028947839224; -Brahms, J.: Paganini Variations (Katchen) *Decca*; Katchen, Julius: Decca Recordings (1949-1968); Catalogue No.: 00028947572213)

Câteva concluzii (4.9) încheie capitolul.

5. Concluzii finale

În acest capitol final încerc să descriu ce este tipic pentru variațiunile lui R. Schumann respectiv pentru cele ale lui J. Brahms și propun ca scop al analizelor stilistice următoarea cerință: trebuie găsite condițiile necesare și suficiente ca o muzică să fie scrisă de un anumit compozitor (în cazul de față de R. Schumann sau de J. Brahms).

BIBLIOGRAFIE

ANSERMET, Ernest, *Die Grundlagen der Musik im menschlichen Bewußtsein*, Ed. R.Piper & Co., München, 1965.

APPEL, Bernard R., *Vom Einfall zum Werk-Robert Schumanns Schaffensweise*, În Schumann Forschungen Band 13, Ed. Schott, Mainz, 2010.

BADURA-SKODA, Eva und Paul, *Mozart-Interpretation*, Eduard Wancura Verlag, Wien/Stuttgart, 1957.

BĂRGĂUANU, Grigore; TĂNĂSESCU, Dragoș, *Dinu Lipatti*, Editura Muzicală, București, 2000.

BENTOIU, Pascal, *Capodopere enesciene*, Editura muzicală, București, 1984.

BENTOIU, Pascal, *Imagine și sens*, Editura muzicală a uniunii compozitorilor, București, 1971.

BERGER, Wilhelm Georg, *Cvartetul de coarde de la Haydn la Debussy*, Editura muzicală a compozitorilor din Republica Socialistă România, București, 1970.

BERGER, Wilhelm Georg, *Estetica sonatei clasice*, Editura muzicală, București, 1981.

BLAGA, Lucian, *Trilogia Culturii*, Editura Minerva, București, 1985.

BONATTA, Andrea, *Johannes Brahms. Das Klavierwerk*, Sturzflüge, Bozen, 1998. Aus dem italienischen von Elmar Locher, StudienVerlag, Innsbruck, 1998.

BOTSTEIN, Leon, *The Compleat Brahms- A Guide to the Musical Works of Johannes Brahms*, W. W. Norton & Company, London, 1999.

BRENDEL, Alfred, *Ausgerechnet ich. Gespräche mit Martin Meyer*, Carl Hanser Verlag, München Wien, 2001.

BRENDEL, Alfred, *Musik beim Wort genommen*, R. Piper Verlag, München, 1992.

BRENDEL, Alfred, *Nachdenken über Musik*, R. Piper & Co. Verlag, München, 1978.

CIOCAN, Dinu, *O teorie semiotică a interpretării muzicale*, Vol. 1, Editura Universității Naționale de Muzică, București, 2005.

CIOCAN, Dinu, *O teorie semiotică a interpretării muzicale*, Vol. 2 part. 1, Editura Universității Naționale de Muzică, București, 2012.

CIOCAN, Dinu, *Semiotica Interpretării muzicale*, Teză de doctorat, București, 2000.

CIOCAN, Dinu; RĂDULESCU, Antígona, ‘Probleme de semiotică muzicală’, in *Studii de muzicologie*, vol. XXI, București, Edit.Muzicală, 1989.

CIORTEA, Tudor, *Cvartetele de Beethoven*, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor din Republica Socialistă România, București, 1968.

COMES, Liviu; ROTARU, Doina, *Tratat de contrapunct vocal și instrumental*, Editura Muzicală, București, 1986.

COMES, Liviu, *Lumea Polifoniei*, Editura Muzicală, București, 1984.

COMES, Liviu, *Melodica Palestriniană*, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1971.

CONSTANTINESCU, Grigore, *De vorbă cu pianistul și profesorul Gabriel Amiraș - Rolul Interpretului în Descifrarea, Înțelegerea și Tălmăcirea Textului Muzical-Un portret în dialog*, Editura Muzicală, București, 2016.

CZERNY, Carl, *Über den richtigen Vortrag der sämtlichen Beethoven'schen Klavierwerke*, Herausgegeben und kommentiert von Paul Badura-Skoda, Universal Edition, Wien, 1963.

DIE MUSIK IN GESCHICHTE UND GEGENWART, *Allgemeine Enzyklopädie der Musik begründet von Friedrich Blume*, Zweite, neubearbeitete Ausgabe herausgegeben von Ludwig Finscher (Muzica în istorie și contemporaneitate,

Enciclopedie generală a muzicii fondată de Friedrich Blume, a doua, rereluată ediție editată de Ludwig Finscher- traducerea autorului), Bärenreiter-Verlag, Kassel, 1999.

ECO, Umberto, *Limitele interpretării*, Editura Pontica, Constanța, 1996

EDLER, Arnfried, *Werke für Klavier zu zwei Händen bis 1840*, În Schumann Handbuch editat de Ulrich Tadday, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart Weimar, 2006.

EICH, Katrin, *Die Klavierwerke*, în Brahms Handbuch- editor Wolfgang Sandberger, Ed. J. B. Metzler, Stuttgart Weimar, 2009.

EVANS, Edwin, *Handbook to the Pianoforte works of Johannes Brahms*, W. Reeves, London, 1936.

FISCHER-DIESKAU, Dietrich, *Robert Schumann Das Vokalwerk*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München și Bärenreiter-Verlag, Kassel Basel London, 1985.

GIULEANU, Victor, *Teoria muzicii – Curs însoțit de solfegii aplicative*, Editura Fundației România de mâine, București, 2002.

HARNONCOURT, Nikolaus, *Der musikalische Dialog - Gedanken zu Monteverdi, Bach und Mozart*, Bärenreiter - Verlag, Kassel, 1994.

JEFFERSON, Alan, *The Lieder of Richard Strauss*, The Camelot Press Ltd, London and Southampton, 1971.

JEPPESEN, Knud, *Contrapunctul - Tratat de polifonie vocală clasică*, Editura Muzicală Grafoart, București, 2014.

KRAUS, Detlef, *Streicherklang und Streichertechnik im Klaviersatz von Brahms*, În *Ausgewählte Aufsätze*, Schneider Verlag, Tutzing, 1999.

KÜHN, Clemens, *Analyse lernen*, Bärenreiter - Verlag, Kassel, 1994.

KÜHN, Clemens, *Formenlehre*, Bärenreiter Verlag, Kassel Basel London New York Praha, Ediția a noua, 2010.

MAHLERT, Ulrich, *Brahms Klavierkonzert B-Dur op.83*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1994.

MATHEWS, William Smythe Babcock, *A popular history of the art of music from the earliest times until the present*, The “Music” Magazine Publishing Co., Chicago, 1894.

MATTHESON, Johann, *Der vollkommene Kapellmeister 1739*, Bärenreiter-Verlag, Kassel, 6. Auflage, 1995.

MIES, Paul, *Zu Werdegang und Strukturen der Paganini - Variationen op. 35 für Klavier von Johannes Brahms*, În *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae Bd. 11*, Bence Szabolsci, Budapest, 1969, pag. 323-332.

MIES, Paul, *Der Charakter der Tonarten. Eine Untersuchung*, Stauf Verlag, Köln und Krefeld, 1948.

MOORE, Gerald, *Schuberts Liederzyklen*, Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins, Tübingen, 1975.

MOȘ, Diana, *Introducere în hermeneutica discursului muzical*, Editura Universității Naționale de Muzică din București, 2008.

MURDOCH, William, *Brahms with an analytical study of the complete pianoforte works*, Rich & Cowan, London, 1933.

NEUHAUS, Heinrich, *Die Kunst des Klavierspiels*, Musikverlag Hans Gerig, Köln, 1967.

NIEMANN, Walter, *Brahms*, Schuster & Loeffler, Berlin, 1920.

RĂDULESCU, Antiona, *Introducere în semiotica muzicală*, Editura Muzicală, București, 2013.

RĂDULESCU, Liliana, *Muzica pentru duo de pian - Istoric și implicații interpretative*, Editura Ars Docendi, București, 2003.

RĂDULESCU, Liliana, *Sinteze - Studii de pedagogie pianistică*, Editura Ars Docendi, București, 2003.

REICH, Willi, *Johann Sebastian Bach-Leben und Schaffen-Eigene Aussagen-Berichte der Zeitgenossen- Bekenntnisse der Späteren*, zusammengestellt und herausgegeben von Willi Reich, Manesse Verlag, Zürich, 1957.

REKLAMS Klaviermusikführer, Band 2, Herausgegeben von Werner Oehlmann, (Ghid pentru muzica de pian, volumul 2, editat de Werner Oehlmann-traducerea autorului), Reclam Verlag, Stuttgart, 1986.

RIMSKI-KORSAKOV, Nikolaj, *Principii de orchestrație*, Grafoart, București, 2016.

ROGGENKAMP, Peter, *Von einigen Berührungspunkten zweier Musiker: Brahms und Busoni*, În *Brahms - Studien Bd. 12*, Verlag Hans Schneider, Tutzing, 1999.

ROLLAND, Romain, *Beethoven Marile Epoci Creaatoare Cîntecul Învierii*, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor din R. P. R, București, 1965.

ROLLAND, Romain, *Beethovens Meisterjahre von der Eroica bis zur Appassionata*, Im Insel Verlag, Leipzig, 1930.

ROSEN, Charles, *Der klassische Stil*, Bärenreiter - Verlag, Kassel, 1999.

ROSTAND, Claude, *Johannes Brahms*, Librairie Arthème Fayard, 1978.

RÜGER, Christof, *Konzertbuch Klaviermusik A-Z*, Deutscher Verlag für Musik, Berlin, 1979.

SADU-DEDIU, Valentina, *Alegeri, Atitudini, Afecte, Despre stil și retorică în muzică*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 2010.

SADU-DEDIU, Valentina, *Robert Schumann*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 2011.

SANDU-DEDIU, Valentina, ‘Despre semantica interpretării pianistice în *Cântece de pustiu* de Constantin Silvestri’, În *Paul Constantinescu și Constantin Silvestri din perspectiva contemporaneității*, Editura Universității Naționale de Muzică, București, 2013, p.182-200.

SCHMIDT, Christian Martin, *Johannes Brahms und seine Zeit*, Laaber-Verlag, Laaber, 1998.

SCHOENBERG, Arnold, *Fundamentals of Musical Composition*, Faber and Faber LTD, London, 1973.

SCHUMANN, Robert, *Tagebücher. Band I: 1827-1838*, Herausgegeben von Georg Eismann. 2., durchgesehene Auflage, VEB Deutscher Verlag für Musik, Leipzig, 1971.

SCHWARZ, Werner, *Robert Schumann und die Variation*, Bärenreiter - Verlag, Kassel, 1932.

SCHWEITZER, Albert, *J.S.Bach*, Ed. Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1977.

SPIES, Günther, *Reclams Musikführer – Robert Schumann*, Ed. Reclam, Stuttgart, 1997.

SYNOFZIK, Thomas, *Brahms und Schumann*, în *Brahms Handbuch*- editor Wolfgang Sandberger, Ed. J.B.Metzler, Stuttgart Weimar, 2009.

TEODORESCU-CIOCĂNEA, Livia, *Tratat de forme și analize muzicale*, Ed. Muzicală Grafoart, București, 2014.

TOVEY, Donald Francis, *Essays in musical analysis. Chamber music*, Oxford University Press, London, 1944.

VIANU, Tudor, *Estetica*, Editura Orizonturi, București, 1993.

VOICULESCU, Dan, *Fuga în creația lui J. S. Bach*, Editura Muzicală, București, 2000.

Von FISCHER, Kurt Dr., *Die Variation* (Das Musikwerk 11), Arno Volk Verlag, Koeln, 1956.

WOLTERS, Klaus, *Handbuch der Klavierliteratur zu zwei Händen*, Atlantis Musikbuch-Verlag, Zürich, 1985.

ZILKENS, Udo, *Robert Schumann- Die Kinderszenen im Spiegel ihrer Interpretationen seit Clara Schumann*, P. J. Tonger Musikverlag, Köln-Rodenkirchen, 1996.

ZILKENS, Udo, *Beethovens Finalsätze in den Klaviersonaten*, P. J. Tonger Musikverlag, Köln - Rodenkirchen, 1994.

ZOPF, Hermann, *Werke von Johannes Brahms*, În *Neue Zeitschrift für Musik* 63/43, Im Verlage von Rieter-Biedermann, Leipzig und Winterthur, 18 Oktober 1867, pag. 373-377.